

મહાત્મા ગાંધીનું શિક્ષણ ચિંતન

DR. RAVIKUMAR GAJANANBHAI

ASSISTANT PROFESSOR (ECONOMICS) MO. NO: 942906007

EMAIL ID: ravimaheta75@gmail.com

❖ પ્રસ્તાવના:

વિશ્વમાં જે જીવો વસવાટ કરે છે તેમાં અહિંસાનો સિદ્ધાંત એ મનુષ્યનું ખાસ લક્ષણ છે. તેથી અહિંસાને એક શૈક્ષણિક ફિલસૂફી પણ કહી શકાય છે. ગાંધીજીએ જણાવ્યું હતું કે શિક્ષણ દ્વારા બાળકના શરીર, મન અને આત્મામાં રહેલા સર્વશ્રેષ્ઠ અંશોને બહાર લાવી તેનો સર્વાંગી વિકાસ કરી શકાય છે. સ્ત્રી અને પુરુષ કોઈપણ જાતના બંધન અને ભેદભાવ વગર શિક્ષણ મેળવવાને હકદાર છે. શિક્ષણનું કાર્ય બાળકમાં રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓનો વિકાસ કરી તેણે પૂર્ણતાની કક્ષાએ લઇ જવાનું છે. શ્રી મહાદેવભાઈ દેસાઈ આગળ વ્યક્ત કરેલ પોતાના વિચારોમાં ગાંધીજી કહે છે કે શિક્ષણ ત્યાં સુધી ઉપયોગી નથી જ્યાં સુધી તે એક સારા નાગરિકનું નિર્માણ ના કરી શકે, પછી ભલે તે છોકરો હોય કે છોકરી. શિક્ષણ દ્વારા સારા નાગરિકોનું નિર્માણ કરીને રાષ્ટ્રને વધુ ને વધુ શક્તિશાળી બનાવી શકાય છે.

❖ ગાંધીજીના શિક્ષણદર્શનના હેતુઓ:

1. સામાજિક વિકાસ માટે શિક્ષણ
2. આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે શિક્ષણ
3. જીવન અનુભવો માટે શિક્ષણ
4. સ્વશોધ માટે શિક્ષણ
5. સર્વોદય માટે શિક્ષણ
6. વ્યાવસાયિક શિક્ષણ

ગાંધીજીના મતે શિક્ષણ એટલે - “સાચું શિક્ષણ એ છે જે બાળકોના બૌદ્ધિક, આધ્યાત્મિક અને ભૌતિક પાસાઓને ઉશ્કેરી પોતાની તરફ ખેંચે છે.” એટલે કે એવું શિક્ષણ

જે બાળકોને પૂરા પાડવામાં આવતાં તમામ અનુભવો તેમના સર્વાંગી વિકાસ - શારીરિક, માનસિક, નૈતિક, સૌંદર્યલક્ષી અને ધાર્મિક જેવા વિવિધ પાસાઓ, ને કેન્દ્રમાં રાખી કાર્ય કરે.

❖ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે શિક્ષણની ઉચ્ચોગિતા:

જ્ઞાન રૂપી પાત્ર દ્વારા અંતમાં મુક્તિ તરફ લઇ જવા માટે ગાંધીજીએ નૈતિક અને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ પર ભાર મૂક્યો અને આ માટે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ(૧૯૨૯)ની સ્થાપના તે એક નોંધ પાત્ર પગલું હતું, જેમાં સાહિત્યિક તાલીમની સાથેસાથે વૈજ્ઞાનિક સંશોધન, ભાષાશાસ્ત્રો, વ્યવસાયો, અગ્રજીનો અભ્યાસ, સંસ્કૃત અને લલિતકલાની તાલીમને પણ મહત્વ આપવામાં આવે છે. જ્ઞાન જે મુક્તિ માટે રચાયેલ છે તે સમાજને આધ્યાત્મિક સ્વતંત્રતા તરફ દોરી જાય છે. ગાંધીજી કહે છે, “ શિક્ષણ એ આત્માની જાગૃતિ છે.” (ભાટિયા, બી. કે. શિક્ષણ તત્ત્વજ્ઞાન, પૃ.૧૪)

આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે ગાંધીજીએ અહિંસા (પુનઃઅર્થઘટન ‘પ્રેમ’ તરીકે), સ્વ, લાગણીનો સ્વીકાર, પ્રાથનાનું શિક્ષણ વગેરે બાબતો પર ભાર મૂક્યો છે. (મુકાલેલ, જોસેફ સી., ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન, પૃ. ૬૦-૬૫)

❖ વિકાસશીલ સમાજ માટે શિક્ષણની ઉચ્ચોગિતા :

સામાજિકતા અને સર્વોદયનાં વિકાસ માટે ગાંધીજી કહે છે કે શિક્ષણ દેશની જરૂરિયાતોને પૂરી કરનાર હોવું જોઈએ. દેશ અને દેશની જરૂરિયાતોથી પરિચિત હોવાથી ગાંધીજી મફત અને હસ્તકળા કેન્દ્રિત શિક્ષણની હિમાયત કરે છે. કારણ કે ભારતના ગામડાઓનાં ગરીબ લોકો શિક્ષણ માટે

નાણા ચૂકવી શકે તેમ નથી. માટે તેમના માટે હસ્તકલાનાં શિક્ષણ દ્વારા રોજીરોટી મેળવવાની તક ઊભી કરી શકે તેવા શિક્ષણને મહત્વનું વધારે છે. આથી ગાંધીજીની સામાજિક ફિલસૂફી 'સર્વોદય' તરીકે પણ ઓળખાય છે. જેમાં વ્યક્તિગત વિકાસ દ્વારા સર્વના વિકાસની બાબતને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે અને જાતિ, પંથ, જ્ઞાતિ અને રાષ્ટ્રીયતાના ભેદભાવ વિનાના સર્વાંગી વિકાસનો ધ્યેય રાખવામાં આવેલ છે. સર્વોદય દ્વારા સામાજિક અનિષ્ટોનું રાજકીય, આર્થિક સામાજિક રીતે વિકેન્દ્રીકરણ કરવાની જરૂર છે. આ ઉદ્દેશ્યને હાંસલ કરવા ગાંધીજીએ જે શિક્ષણ યોજના રજૂ કરી તેણે 'નઈ તાલીમ' નામ આપવામાં આવ્યું જેણે દેશમાં એક નવા સમાજની રચના કરવાની માગ ઊભી કરી. આ યોજના અંતર્ગત રાષ્ટ્રીય નવજીવનના વિવિધ વિભાગોની જરૂરિયાતોને પરિપૂર્ણ કરી રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોમાં કલ્યાણ અર્થે માર્ગદર્શન આપવાની બાબત કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવી. આમ, ગાંધીજીની શિક્ષણની ફિલસૂફી માનવતાવાદ પર આધારિત છે એમ કહી શકાય.

ગાંધીજીના શિક્ષણના હેતુઓમાં બાળકોમાં શિક્ષણ દરમિયાન સહાનુભૂતિ, સેવા, પ્રેમ, ભાઈચારો, સમાનતા અને સ્વતંત્રતા જેવા ગુણોનું સિંચન કરી આદર્શ નાગરિક બનાવવાનાં હેતુઓને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજી કહે છે, " વ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્ર કલ્યાણ એકબીજાના પૂરક છે. તેથી તેમનામાં વધુને વધુ લોકશાહી નાગરિકત્વનાં ગુણો વિકસાવવા જોઈએ. જેથી એક રાષ્ટ્રના નિર્માણ અને વિકાસમાં તેઓ ભાગીદાર બને."

❖ સ્વશોધ માટે શિક્ષણની ઉપયોગિતા:

કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને સંબોધતા તેઓ કહે છે, "જો તમારું શિક્ષણ જીવનને લગતું હોય તો તેની સુગંધ જરૂર તેની આસપાસના યુવાનોમાં પ્રસરાવી જોઈએ. તમારે તમારા સમયનો થોડો ભાગ તમારી આસપાસ રહેતા લોકોની સેવા કરવામાં ખર્ચવો જોઈએ. માટે તમારે પાવડા, ઝાડું અને ટોપલો લઈ તૈયાર થઈ જવું જોઈએ. આ પવિત્ર

જગ્યાના સ્વેચ્છિક સફાઈ કામદાર બનવું જોઈએ. તે જ તમારા શિક્ષણનો સૌથી કિંમતી ભાગ હશે, નહિ કે સાહિત્યિક પુસ્તકોને ગોખવા."

સ્વશોધને સ્પષ્ટ રીતે મહત્વ આપતા ગાંધીજી જણાવે છે, "હું વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાની કદર કરું છું, પરંતુ તમે એ ન ભૂલશો કે માણસ અનિવાર્યપણે સમાજમાંથી આવે છે અને સમાજની જરૂરિયાતો અને પ્રગતિ માટે તેણે પોતાના વ્યક્તિત્વને સંતુલિત કરતા શીખીને પોતાની જાતને ઉપર લાવવી જોઈએ. "વિવેકાનંદની જેમ ગાંધીજી પણ યારિત્ર્ય નિર્માણ અને માનવ કૌશલ્યોને એક સમાન મહત્વ આપે છે. (શર્મા, ડૉ. આર. કે., શિક્ષણની ફિલસૂફી અને સમાજશાસ્ત્ર, નવી દિલ્હી, સુરજીત પ્રકાશન)

❖ જીવન અનુભવો માટે શિક્ષણની ઉપયોગિતા:

જીવન અનુભવોના શિક્ષણ માટે ગાંધીજી પાયાના શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપે છે. શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ બાળક પોતાની જાતને સ્વનિર્ભર બનાવી શકે તે માટે ગાંધીજી નીચેની બાબતોને ધ્યાનમાં લે છે -

❖ ગાંધીજીની દ્રષ્ટિએ પાયાનું શિક્ષણ:

સર્વોદય સમાજના બાળકોની જરૂરિયાતોને પૂરી કરવા ગાંધીજી કાર્ય શિક્ષણ અને માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણને મહત્વ આપે છે. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કક્ષાએ પાયાનું શિક્ષણ નીચે મુજબના સિદ્ધાંતો પર કેન્દ્રિત છે - પ્રથમ સાત વર્ષ માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણમાતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ સમયગાળા દરમિયાન બાળકને તેના વાતાવરણને અનુરૂપ હસ્તકળાની તાલીમ માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.

❖ ગાંધીજીની દ્રષ્ટિએ સમવાયી શિક્ષણ:

દેશમાં શાંત સામાજિક ક્રાંતિ લાવતા પાયાના શિક્ષણની વાત કરતા ગાંધીજી કહે છે, "આનાં દ્વારા સામાજિક દુષણોથી ઘેરાયેલ સમાજમાં શહેર અને ગામડા તથા વિવિધ જાતિ વચ્ચેના વૈમનસ્યમાં ઘટાડો થશે અને નવા સંબંધો વિકસાવવામાં મદદરૂપ થશે...."

કાર્યશિક્ષણ દ્વારા ગાંધીજી કહે છે, “બાળકના શરીર, મન અને આત્માના આત્માનો સર્વાંગી વિકાસકાર્ય શિક્ષણ દ્વારા થાય છે. તેના દ્વારા ઇતિહાસ, ભૂગોળ ગણિત જેવા વિષયોને કાર્યશિક્ષણ સાથે સાંકળી સમવાયી શિક્ષણ દ્વારા બાળકમાં રહેલી શક્તિઓને બાહર લાવવાની છે. કાર્યશિક્ષણમાં કાંતવું, સુથારીકામ, ખેતી, બાગાયત જેવા વિવિધ ગ્રામીણ કૌશલ્યોને મહત્વના ગણાવ્યા છે. વ્યક્તિગત અને સામાજિક જરૂરિયાતો આધારિત, સ્થાનિક વજરૂરિયાતો આધારિત, સ્થાનિક પરિસ્થિતિ આધારિત, બાળકના રસ, રુચિ અને વલણ આધારિત, બિનખર્ચાળ અને સાદગી આધારિત અને બાળકોના સર્વાંગી વિકાસ આધારિત કાર્યશિક્ષણ મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો પર આધારિત પણ હતું. પોતાના જીવનનિર્વાહ માટેના શિક્ષણના હિમાયતી ગાંધીજી શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે તો માતૃભાષાને મહત્વની ગણે છે. ગાંધીજીને મન માતૃભાષા એ માતાનાં ધાવણ સમાન છે, જે બાળકનું જીવનપોષણ કરે છે. જડ સમયપત્રક વિનાના શિક્ષણ દ્વારા શિક્ષણનો ભાર ઘટાડવાની વાત ગાંધીજી કહે છે.

❖ ગાંધીજીની દ્રષ્ટિએ વ્યાવસાયિક શિક્ષણ

ગાંધીજી એ ભારતની બેરોજગારીને ધ્યાનમાં રાખીને વ્યાવસાયિક શિક્ષણ મહત્વ આપ્યું છે. તેઓ કહે છે, “ચૌદ વર્ષની ઉંમરે પોતાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂર્ણ કર્યા બાદ દરેક બાળક પોતાના ઘર માટે એક કમાઉ એકમ બની રહેવો જોઈએ... જે આગળ જતાં તેમની હીન ભાવનાને ઘટાડે છે. અને આથી જ શિક્ષણ દરેકને રોજી મેળવવામાં મદદ કરનાર બની રહેવું જોઈએ જેથી બેરોજગારીની માત્રામાં ઘટાડો કરી શકાય.” (સત્યનો અવાજ - ભાગ ૬)

❖ ગાંધીજીના શિક્ષણમાં પરાયોગો

૧.યંપારણનીશાળાઓ યંપારણ અને તેની આસપાસના ગામડાંઓ, ઈન્ડિગો વાવેતરની જમીન, ગરીબી, અજ્ઞાનતા અને નિરાશાજનક સ્થિતિમાં હતી. ગામડાંઓ અસ્વસ્થ અને

બિન-આરોગ્યપ્રદ પરિસ્થિતિમાં હતા. ગાંધીએ પ્રતિબદ્ધ કામદારોના જૂથ દ્વારા તેમને પરિવર્તિત કરવાના ભારે કાર્યો કર્યા હતા. તેમણે છ ગામોમાં પ્રાથમિક શાળાઓ ખોલી અને ભાષા અને ગણિતના શિક્ષણ ઉપરાંત આરોગ્ય, નૈતિક ટેવો અને સારી રીતભાતમાં પાઠ ભણાવવા શિક્ષકોને સૂચના આપી. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ગાંધીજીના આ પ્રયત્નો શિક્ષણના સાચા હેતુના ઉદાહરણ તરીકે કામ કરે છે.

ર.રાષ્ટ્રીય શાળાઓ ગાંધીની દ્રષ્ટિમાં રાષ્ટ્રીય શાળાઓ તે સ્વરાજની પ્રાપ્તિ માટેના સાધન તરીકે, સામ્રાજ્ય એકતા, ચરખાનો મહત્વ ફેલાવો અને અસ્પૃશ્યતાના શાપને નાબૂદ કરવામાં ઉપયોગી છે. ગાંધીજીએ પોતાની માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવા પર ભાર મૂક્યો, જેનાથી સમાજ પોતાના વિચારોને વાચા આપી શકે. તેમણે હાથે બનાવટ અને ઔદ્યોગિક તાલીમ પર ભાર મૂક્યો હતો, આમ એક બુદ્ધિશાળી અભિગમ, સાહિત્યના વાંચન કરતાં વિશેષ મહત્વ ધરાવે છે”. વર્ધા કોન્ફરન્સમાં ગાંધીજીની દરખાસ્ત રાષ્ટ્રીય મૂળભૂત શિક્ષણ પ્રણાલી માટેનું રૂપરેખા રજૂ કરી હતી.

૩.ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના 1920 માં થઈ હતી અને તે છે ગાંધી દ્વારા કલ્પનામાં આવેલી એક રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટીનું ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ છે. ઉચ્ચ મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણ સાથે, યુનિવર્સિટી ભારતીય વૈદિક સંસ્કૃતિ અને શિક્ષણનું કેન્દ્ર બન્યું, અને સ્વરાજ અને ભવિષ્યના રાષ્ટ્ર-નિર્માણના ભાગરૂપે વિદ્યાર્થીઓને સત્યાગ્રહ તરીકે પ્રોત્સાહન આપ્યું. ગાંધીજીએ પોતે વિદ્યાર્થીઓને તમામ ધર્મનો મહત્વ શીખવ્યું. ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રવાદી વિચારોના પ્રતીક તરીકે યુનિવર્સિટીની કલ્પના કરી અને અન્ય યુનિવર્સિટીઓને વિદ્યાપીઠનું અનુકરણકરવા માગતા હતા.

❖ ઉપસંહાર

ગાંધીજીના મતે શિક્ષણ એ માત્ર બાળકના સર્વાંગી વિકાસને જ કેન્દ્રમાં રાખતું નહોતું પરંતુ તેને મેળવ્યા બાદ તેને પોતાને

સ્વનિર્ભર બની પોતાનું અને પોતાના પરિવારના ભરણપોષણમાં સહાયક બનવા માટે સક્ષમ બનાવનાર છે. બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્માસન્માનની ભાવનાનો વિકાસ કરનાર છે. જે આજના સાંપ્રત સમયમાં ખૂબ જ જરૂરી પુરવાર થાય તેમ છે. આમ કહી શકાય કે, શિક્ષણ એટલે અક્ષરજ્ઞાન નહીં પરંતુ ચારીત્ર્યની ખિલવણી. શિક્ષણ દ્વારા સારા નાગરિકોનું નિર્માણ કરીને રાષ્ટ્રને વધુ ને વધુ શક્તિશાળી બનાવી શકાય છે.

આમ, કહીએ તો ગાંધીજીનું શિક્ષણદર્શન એ માત્ર બાળકના સર્વાંગી વિકાસને જ કેન્દ્રમાં રાખતું નહોતું પરંતુ તેને મેળવ્યા બાદ તેને પોતાને સ્વનિર્ભર બની પોતાનું અને પોતાના પરિવારના ભરણપોષણમાં સહાયક બનવા માટે સક્ષમ બનાવનાર છે. બાળકમાં આત્મવિશ્વાસ અને આત્માસન્માનની ભાવનાનો વિકાસ કરનાર છે. જે આજના સાંપ્રત સમયમાં ખૂબ જ જરૂરી પુરવાર થાય તેમ છે.

સંદર્ભ::

- ગાંધી, એમ. કે. (૧૯૯૭). મારા સત્યનાં પ્રયોગો, અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.
- જાડેજા, ડૉ. રાજેન્દ્રસિંહ અને જોષી, ડૉ. પિયુષ, સાહિત્ય શિક્ષણ, વલ્લભ વિદ્યાનગર: એચ. એમ. પટેલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ ઈંગ્લીશ ટ્રેનીંગ એન્ડ રિસર્ચ.
- મુકાલેવ, જોસેફ સી. (૧૯૯૭). ગાંધીયન એજ્યુકેશન, નવીદિલ્હી: ડિસ્કવરી પબ્લીશીંગ હાઉસ.
- શર્મા, ડૉ. આર. એન. (૧૯૯૭). ફિલોસોફી એન્ડ સોસીઓલોજી ઓફ એજ્યુકેશન. દિલ્હી: સુરજીત પબ્લિકેશન્સ.
- શર્મા, ડૉ. આર. એન. (૧૯૯૭). પ્રિન્સિપલ્સ એન્ડ ટેકનીક્સ ઓફ એજ્યુકેશન. દિલ્હી: સુરજીત પબ્લિકેશન્સ.
- ગાંધી, એમ. કે. (૧૯૯૭). મારા સત્યનાં પ્રયોગો, અમદાવાદ: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

- શર્મા, ડૉ. આર. એન. (૧૯૯૭). ફિલોસોફી એન્ડ સોસીઓલોજી ઓફ એજ્યુકેશન. દિલ્હી: સુરજીત પબ્લિકેશન્સ.
- Retrieved from: www.gandhi-manibhavan.org/gandhiphilosophy/philosophy_education_aspergandhi.htm (Access Date 15/11/2018)
- રસાત, એ કે; પરમાર, સી એમ. મહાત્મા ગાંધીનું શિક્ષણદર્શન. KCG Journal of Education. 2012;3.
- eGyan Kosh- Indira Gandhi National Open University: Unit-14 Gandhi's views on Education (Available at <http://egyankosh.ac.in/handle/123456789/33721>)**કૃપલ મેકવાન, અધ્યાપક સહાયક, સરદાર વલ્લભભાઈ સ્ત્રી અધ્યાપન મંદિર, નડિયાદ.**
- ગાંધીજીના શિક્ષણના વિચાર. Retrieved from http://www.gandhi-manibhavan.org/gandhiphilosophy/philosophy_education_aspergandhi.htm [નોલેજ કોનસોર્ટિયમ ગુજરાત - ઈ જર્નલ પરથી સાભાર]